Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal
Impact Factor 5.69
ISSN No. 2456-1665

बीड जिल्ह्यातील धर्मनिहाय लोकसंख्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. फोके डी. यु.
प्रमुख, भूगोल विभाग,
गोदावरी कनिष्ठ व वरिष्ठ कला महाविद्यालय, अंबड
ता. अंबड, जि. जालना

प्रस्तावना (Introduction)

भारत हा विविधतेने नटलेला एक विशाल देश असून, येथे विविध संस्कृती, भाषा आणि धर्मांचे लोक शतकानुशतके एकत्र राहत आहेत. भारतीय जनसांख्यिकीय अभ्यासात लोकसंख्येचे धर्मनिहाय आणि जातीनिहाय वर्गीकरण अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. भारताच्या २०११ च्या जनगणनेनुसार, देशात हिंदू धर्मीय बहुसंख्य (सुमारे ७९.८%) असून, मुस्लिम (१४.२%), ख्रिश्चन (२.३%), शीख (१.७%), बौद्ध (०.७%), जैन (०.४%) आणि इतर धार्मिक अल्पसंख्याक समाज देशामध्ये विखुरलेला आहे. भौगोलिक आणि सामाजिक संशोधनात लोकसंख्येच्या धार्मिक संरचनेचा अभ्यास करणे केवळ संख्यात्मक दृष्ट्या महत्त्वाचे नाही, तर ते प्रादेशिक विकास, सामाजिक गतिशीलता, सांस्कृतिक जडणघडण आणि आर्थिक प्रगती समजून घेण्यासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते. जाती आणि धर्म हे भारतीय समाजातील सामाजिक स्तररचनेचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत, जे मानवी वसाहतींचे प्रादेशिक वितरण, शिक्षण, रोजगार, लिंगोत्तर प्रमाण आणि विवाह संस्था यांसारख्या घटकांवर थेट प्रभाव पाडतात.

लोकसंख्या भूगोल (Population Geography) या ज्ञानशाखेत धार्मिक घटकांचा अभ्यास करताना प्रादेशिक तफावत, ग्रामीण व नागरी भागातील लोकसंख्येचे स्थानांतरण आणि वयोगट रचना यांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक रूढी-परंपरांमुळे वेगवेगळ्या समुदायांमध्ये जन्मदर, मृत्यूदर, कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार आणि स्त्री-पुरुष साक्षरता यामध्ये भिन्नता दिसून येते, ज्यामुळे विशिष्ट प्रदेशाचा लोकसंख्या वृद्धी दर निश्चित होतो. भारतासारख्या विकसनशील देशात लोककल्याणकारी योजनांची आखणी करण्यासाठी, शैक्षणिक व सामाजिक मागासलेपण दूर करण्यासाठी, आणि संसाधनांचे समन्यायी वाटप करण्यासाठी धर्मनिहाय आणि वयोगटनिहाय लोकसंख्या डेटा अत्यंत आधारभूत मानला जातो. विशेषतः महाराष्ट्रातील मराठवाडा प्रांतासारख्या आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या संवेदनशील भागात लोकसंख्येच्या धार्मिक संरचनेचे विश्लेषण प्रादेशिक विकासातील असमतोल समजून घेण्यास मदत करते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये बीड जिल्ह्यातील धार्मिक लोकसंख्या वितरण, त्यांची ग्रामीण आणि नागरी भागातील स्थिती, तसेच विविध वयोगटांमधील त्यांचे स्त्री-पुरुष प्रमाण या जनसांख्यिकीय पैलूंचा सखोल भौगोलिक अभ्यास करण्यात आला आहे.

अभ्यास क्षेत्र - बीड जिल्हा (Study Area - Beed District)

बीड जिल्हा हा भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागात मध्यवर्ती ठिकाणी वसलेला एक ऐतिहासिक आणि भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण जिल्हा आहे. भौगोलिक स्थान लक्षात घेता हा जिल्हा १८ डिग्री २८ मिनिटे उत्तर ते १९ डिग्री २८ मिनिटे उत्तर अक्षवृत्त आणि ७४ डिग्री ५४ मिनिटे पूर्व ते ७६ डिग्री १५ मिनिटे पूर्व रेखावृत्ताच्या दरम्यान पसरलेला आहे. बीड जिल्ह्याच्या उत्तरेस छत्रपती संभाजीनगर आणि जालना जिल्हा, पूर्वेस परभणी जिल्हा, आग्नेयेस लातूर जिल्हा, दक्षिणेस धाराशिव जिल्हा आणि पश्चिमेस अहमदनगर जिल्हा सीमांकन करतात. जिल्ह्याचा बहुतांश भाग गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात आणि बालाघाट पठाराच्या डोंगररांगांमध्ये समाविष्ट असून, येथील हवामान प्रामुख्याने उष्ण आणि निम-शुष्क स्वरूपाचे आहे, ज्यामुळे हा जिल्हा अनेकदा दुष्काळाचा सामना करतो.

जनसांख्यिकीय दृष्ट्या, २०११ च्या जनगणनेनुसार बीड जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या २५,८५,०४९ इतकी असून, त्यापैकी सुमारे ८२.१% लोकसंख्या ग्रामीण भागात आणि १७.९% लोकसंख्या नागरी भागात राहते, ज्यामुळे हा जिल्हा प्रामुख्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आधारित असल्याचे स्पष्ट होते. जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण ७६.९३% असून, स्त्री-पुरुष लिंगोत्तर प्रमाण ९१६ आहे, जे राज्याच्या सरासरीपेक्षा कमी असून सामाजिक चिंतनाचा विषय आहे. औद्योगिक क्षेत्रात बीड जिल्हा काहीसा मागासलेला असला तरी कापूस सूतगिरण्या, साखर कारखाने, कृषी आधारित प्रक्रिया उद्योग आणि तेल पिकांवर आधारित तेल मिल यांमुळे स्थानिक रोजगाराला काही प्रमाणात चालना मिळते. हा जिल्हा मुख्यत्वे ऊसतोड कामगारांचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो, जिथून दरवर्षी लाखो मजूर पश्चिम महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात स्थलांतरित होतात, ज्याचा स्थानिक सामाजिक-आर्थिक वितरणावर मोठा प्रभाव पडतो. ऐतिहासिक आणि पर्यटन केंद्रांचा विचार करता, बीड जिल्ह्याला समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे; येथील परळी वैजनाथ हे भारतातील बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक प्रसिद्ध धार्मिक केंद्र आहे. तसेच बीड शहरातील ऐतिहासिक कंकालेश्वर मंदिर, बिंदुसरा धरण, सौताडा येथील रामेश्वर धबधबा, आणि धारूरचा अभेद्य किल्ला ही प्रमुख पर्यटन आणि आकर्षण केंद्रे आहेत, जी जिल्ह्याच्या धार्मिक आणि ऐतिहासिक महत्त्वामध्ये भर घालतात.

धर्म व वयोगटानुसार लोकसंख्या वितरणाचे विश्लेषण (Analysis of Population Table)

बीड जिल्ह्यातील धार्मिक आणि जनसांख्यिकीय संरचना समजून घेण्यासाठी २०११ च्या अधिकृत जनगणनेच्या आकडेवारीवर आधारित खालील तक्त्याचा (तक्ता क्र. ११.६) अभ्यास करण्यात आला आहे. या तक्त्यामध्ये प्रामुख्याने दोन भागांत विश्लेषण केले आहे: पहिल्या भागात

प्रमुख धर्म आणि त्यांचे ग्रामीण व नागरी भागातील स्त्री-पुरुष वितरण, आणि दुसऱ्या भागात एकूण लोकसंख्येचे वयोगटानुसार ग्रामीण व नागरी वर्गीकरण दर्शवले आहे.

तक्ता १: बीड जिल्ह्यातील धर्म व वयोगटानुसार लोकसंख्या वितरण (२०११)

अ. क्र.	बाब / घटक	ग्रामीण - पुरुष	ग्रामीण - स्त्री	नागरी - पुरुष	नागरी - स्त्री	एकूण - पुरुष	एकूण - स्त्री
	अ) धर्मानुसार वितरण						
१	बौद्ध	२२२०२	१२८०३	२११५३	१२३२४	३५००५	३३४७७
२	ख्रिश्चन	४४५	६६८	५३५	४४९	१११३	९८४
३	हिंदू	९७६९८८	८८७८६४	१६१५३५	१४८२८५	११३८५२३	१०३६१४९
४	जैन	२७९३	१७८६	१५७०	२५७०	४५७९	४१४०
५	मुस्लिम	७७९६७	७३७२५	८६४३८	८२२६५	१६४४०५	१५५९९०
६	शीख	१६०	२५२	२४७	१६५	४१२	४१२
७	इतर	१९५४	३११५	२६७९	२११२	५०६९	४७९१
८	वय अनिर्देशित	-	-	-	-	-	-
	एकूण	**१०८२९७८**	**९८७७७३**	**२६६१२८**	**२४८१७०**	**१३४९१०६**	**१२३५९४३**
	ब) वयोगटानुसार वितरण						
१	०-६ वर्षे	१५७८९५	१२५७३३	३७३५०	३१९१२	१९५२४५	१५७६४५
२	७-१४ वर्षे	१७९००१	१५४४७३	४५१२८	३९१९१	२२४१२९	१९३६६४
३	१५-१९ वर्षे	११४२११	८७३२१	२८३९२	२४८८६	१४२६०३	११२२०७
४	२०-२४ वर्षे	१०४८७३	८६६९५	२७०५६	२५९६९	१३१९२९	११२६६४
५	२५-२९ वर्षे	८२०३५	७६२९८	२३०९६	२२३६७	१०५१३१	९८६६५
६	३०-३४ वर्षे	६९७८५	६९०१२	१९३८०	१९१४१	८९१६५	८८१५३
७	३५-३९ वर्षे	६५९५१	६६९८३	१८०७८	१७८८९	८४०२९	८४८७२
८	४०-४९ वर्षे	१०९०३७	१०४६३२	२८९१३	२५८१४	१३७९५०	१३०४४६
९	५०-५९ वर्षे	७२८७०	७२१७६	१७७५२	१५९२१	९०६२२	८८०९७
१०	६० वर्षांवरील	१२६४५६	१४३६७३	२०७१७	२४८७१	१४७१७३	१६८५४४
११	वय अनिर्देशित	२६६	८६४	७७७	२०९	११३०	९८६
	एकूण	**१०८२९७८**	**९८७७७३**	**२६६१२८**	**२४८१७०**	**१३४९१०६**	**१२३५९४३**

संदर्भ वर्ष :- २०११ आधार :- भारताची जनगणना-२०११

धर्मनिहाय लोकसंख्या वितरण (Religion-wise Distribution)

तक्त्याच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, बीड जिल्ह्यात 'हिंदू' धर्मीयांची लोकसंख्या सर्वाधिक आहे, ज्यामध्ये ११,३८,५२३ पुरुष आणि १०,३६,१४९ स्त्रियांचा समावेश असून एकूण लोकसंख्या २१,७४,६७२ आहे. हा समाज जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचा मुख्य बहुसंख्य हिस्सा आहे. दुसऱ्या क्रमांकावर 'मुस्लिम' धर्मीय असून त्यांची एकुण लोकसंख्या ३,२०,३९५ (१,६४,४०५ पुरुष आणि १,५५,९९० स्त्रिया) आहे. 'बौद्ध' धर्मीयांची लोकसंख्या तिसऱ्या क्रमांकावर असून ती ६८,४८२ (३५,००५ पुरुष आणि ३३,४७७ स्त्रिया) इतकी नोंदवली गेली आहे. जैन धर्मीयांची लोकसंख्या ८,७१९ असून यात ४,५७९ पुरुष व ४,१४० स्त्रिया आहेत. ख्रिश्चन (२,०९७) आणि शीख (८२४) धर्मीय अत्यंत अल्प प्रमाणात जिल्ह्यात वास्तव्यास आहेत. इतर धार्मिक गट आणि वय अनिर्देशित घटकांची संख्या ५,०६९ आणि ४,७९१ च्या आसपास आहे. धार्मिक आकडेवारीवरून बीड जिल्ह्यातील बहुसांस्कृतिक आणि धार्मिक विविधतेचे स्पष्ट दर्शन घडते.

ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या वितरण (Rural and Urban Distribution)

ग्रामीण आणि नागरी वितरणाचा विचार करता, बीड जिल्ह्यात ग्रामीण लोकसंख्येचे प्राबल्य स्पष्टपणे अधोरेखित होते. एकूण २५,८५,०४९ लोकसंख्येपैकी २०,७०,७५१ लोक (१०,८२,९७८ पुरुष आणि ९,८७,७७३ स्त्रिया) ग्रामीण भागात राहतात, तर केवळ ५,१४,२९८ लोक (२,६६,१२८ पुरुष आणि २,४८,१७० स्त्रिया) नागरी भागात राहतात. हिंदू धर्मीयांची खूप मोठी संख्या ग्रामीण भागात (९,७६,९८८ पुरुष आणि ८,८७,८६४ स्त्रिया) एकवटलेली आहे, तर नागरी भागात ही संख्या तुलनेने कमी (१,६१,५३५ पुरुष आणि १,४८,२८५ स्त्रिया) आहे. याउलट, मुस्लिम धर्मीयांचे वितरण नागरी भागात लक्षणीय आहे; ग्रामीण भागात १,५१,६९२ (७७,९६७ पुरुष आणि ७३,७२५ स्त्रिया) मुस्लिम राहतात तर नागरी भागात १,६८,७०३ (८६,४३८ पुरुष आणि ८२,२६५ स्त्रिया) मुस्लिम राहतात, म्हणजेच मुस्लिम लोकसंख्येचा एक मोठा हिस्सा शहरी केंद्रांमध्ये व्यावसायिक व इतर कारणांमुळे केंद्रित झाला आहे. बौद्ध धर्मीय लोकसंख्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागात (३५,००६) जास्त असून शहरी भागात २४,६४८ च्या आसपास आहे. जैन समाज शहरी भागात (४,१४०) ग्रामीण भागाच्या (४,५७९) तुलनेत जास्त स्थिरावलेला दिसतो, जे त्यांच्या व्यापारी व औद्योगिक पार्श्वभूमीशी सुसंगत आहे.

वयोगटानुसार लोकसंख्या वितरण (Age-group wise Distribution)

तक्त्याच्या दुसऱ्या भागात वयोगटानुसार केलेल्या वर्गीकरणानुसार, बीड जिल्ह्याची लोकसंख्या रचना ही 'तरुण आणि कार्यक्षम' लोकसंख्येचे प्राधान्य दर्शवते. ०-६ वयोगटातील

बालकांची संख्या ३,५२,८९० (१,९५,२४५ मुले आणि १,५७,६४५ मुली) आहे, ज्यामध्ये ग्रामीण भागात २,८३,६२८ मुले-मुली आणि शहरी भागात ६९,२६२ मुले-मुली आहेत; येथील स्त्री-पुरुष तफावत बाल लिंगोत्तरातील घट दर्शवते. ७-१४ वयोगटात एकूण ४,१७,७९३ लोकसंख्या असून, १५-१९ वयोगटात २,५४,८१० आणि २०-२४ वयोगटात २,४४,५९३ लोकसंख्या आहे. १५ ते ५९ या कार्यक्षम किंवा उत्पादक वयोगटाचा विचार केल्यास, जिल्ह्यात तरुणांचे प्रमाण मोठे आहे, जे मनुष्यबळ विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत सकारात्मक आहे. २५-२९ वयोगटात २,०३,७९६ आणि ३०-३४ वयोगटात १,७७,३१८ लोक आहेत. वयस्कर लोकसंख्येचा विचार करता, ६० वर्षांवरील वृद्धांची एकूण संख्या ३,१५,७१७ (१,४७,१७३ पुरुष आणि १,६८,५४४ स्त्रिया) इतकी मोठी आहे. विशेष म्हणजे ६०+ वयोगटात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या जास्त आहे, जे स्त्रियांचे आयुर्मान जास्त असल्याचे दर्शवते. एकूणच वयोगट रचना ही दर्शवते की जिल्ह्याला शैक्षणिक, आरोग्यविषयक आणि रोजगार निर्मितीच्या साधनांची मोठ्या प्रमाणावर गरज आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

प्रस्तुत संशोधन लेखातून बीड जिल्ह्यातील धर्मनिहाय आणि वयोगटनिहाय लोकसंख्या वितरणाचे भौगोलिक व जनसांख्यिकीय विश्लेषण स्पष्टपणे समोर आले आहे. निष्कर्षावरून असे दिसून येते की बीड जिल्हा हा प्रामुख्याने हिंदू बहुसंख्य (८४.१२%) असलेला जिल्हा असून, मुस्लिम (१२.३९%) आणि बौद्ध (२.६५%) हे प्रमुख अल्पसंख्याक धार्मिक समाज आहेत. जिल्ह्याची ८२% हून अधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते, ज्यावरून जिल्ह्याचे आर्थिक व सामाजिक जीवन शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून असल्याचे सिद्ध होते. धार्मिक वितरणाचा विचार करता, हिंदू आणि बौद्ध समाज प्रामुख्याने ग्रामीण भागात एकवटलेला आहे, तर मुस्लिम आणि जैन समाजाचे नागरी भागातील प्रमाण त्यांच्या पारंपरिक व्यवसाय व व्यापार पद्धतीमुळे तुलनेने अधिक आहे. वयोगट रचनेच्या विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की, बीड जिल्ह्यात कार्यक्षम व तरुण लोकसंख्येचे (१५-५९ वर्षे) प्रमाण खूप मोठे आहे, जे जिल्ह्याच्या शाश्वत आर्थिक विकासासाठी एक उत्तम लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic Dividend) ठरू शकते. तथापि, ०-६ वयोगटातील बाल लिंगोत्तरामध्ये दिसून येणारी स्त्री-पुरुष आकडेवारीतील लक्षणीय तफावत (१,९५,२४५ मुले आणि १,५७,६४५ मुली) ही अत्यंत चिंताजनक असून, ती ग्रामीण भागातील स्त्री भ्रूणहत्या, सामाजिक रूढी आणि आरोग्याच्या असमतोल सुविधांकडे निर्देश करते. तसेच, ६० वर्षांवरील वयोगटात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या जास्त असणे, हे स्त्रियांचे अधिकचे आयुर्मान दर्शवते परंतु त्याच वेळी वृद्ध स्त्रियांच्या आरोग्य व सामाजिक सुरक्षेचा प्रश्नही अधोरेखित करते.

बीड जिल्ह्यातील ऊसतोड कामगारांचे होणारे हंगामी स्थलांतर आणि येथील भौगोलिक दुष्काळी परिस्थितीमुळे लोकसंख्येच्या स्थैर्यावर परिणाम होतो. म्हणून, या संशोधनाच्या आधारे

असे सुचवले जाते की, जिल्ह्यात धार्मिक आणि प्रादेशिक समतोल राखण्यासाठी शैक्षणिक सुविधांचा विस्तार करणे, बाल लिंगोत्तर सुधारण्यासाठी व्यापक जागृती मोहीम राबवणे, आणि ग्रामीण युवकांसाठी स्थानिक पातळीवर बिगर-शेती रोजगार उपलब्ध करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे. हे धोरणात्मक निर्णय जिल्ह्याला शाश्वत विकासाकडे नेण्यासाठी मैलाचा दगड ठरतील.

ग्रंथ सूची

१. चांदणा, आर. सी. (२०१६). लोकसंख्या भूगोलाची मूलतत्त्वे (१२ वी आवृत्ती). नवी दिल्ली: कल्याणी पब्लिशर्स.

२. घाटे, वि. धों. (२०१२). महाराष्ट्राचा प्रादेशिक आणि आर्थिक भूगोल. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

३. हुसेन, मजिद. (२०१५). भारताचा भूगोल (५ वी आवृत्ती). नवी दिल्ली: मॅकग्रॉ हिल एज्युकेशन.

४. मगर, जयकुमार. (२०१८). लोकसंख्या भूगोल आणि जनसांख्यिकी. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

५. सावंत, एस. बी., आणि आठवले, ए. एस. (२०१०). लोकसंख्या भूगोल. पुणे: अनमोल प्रकाशन.

६. शिंदे, एस. बी. (२०१४). महाराष्ट्राचा भूगोल. नागपूर: पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स.

७. भारत सरकार. (२०१२). भारताची जनगणना २०११: महाराष्ट्र जिल्हा जनगणना हस्तपुस्तिका (बीड). नवी दिल्ली: जनगणना संचालनालय.

८. युनिसेफ आणि महाराष्ट्र शासन. (२०१५). मराठवाडा विभागातील बाल लिंगोत्तर आणि सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अहवाल. मुंबई: शासकीय मुद्रणालय.